

EduInspire-An International E-JournalAn International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)

Patron: Prof. R. G. Kothari

Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel

Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

वसुधैव कुटुंबकम्” संकल्पनेच्या प्रकाशात यवतमाळ जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांची शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरणातील भूमिका – एक अभ्यास.

डॉ.प्रा.विजय हिंमतराव नागरे

मार्गदर्शक

नारायणराव नागरे महाविद्यालय, दुसर बीड तालुका सिंदखेड राजा जिल्हा बुलढाणा

योगेश मनोहर बेंडे

संशोधक

मु बोरगाव पोस्ट बोरगाव ता. आर्णी जिल्हा यवतमाळ

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृतीची मुळे "वसुधैव कुटुंबकम्" या उदात्त विचारात रुजलेली आहेत. याचा अर्थ केवळ 'संपूर्ण जग हे एक कुटुंब आहे' असा नसून, या कुटुंबातील प्रत्येक घटकाचे हित, विकास आणि सुरक्षा एकमेकांशी जोडलेली आहे असा होतो. या वैश्विक कुटुंबाचा कणा 'शेतकरी' आहे. जगाचा पोशिंदा असलेल्या शेतकऱ्यांचे आर्थिक आणि सामाजिक सक्षमीकरण झाल्याशिवाय, खऱ्या अर्थाने एकोप्याचे आणि समृद्ध कुटुंबाचे स्वप्न साकार होऊ शकत नाही. महाराष्ट्रातील विदर्भ क्षेत्रातील यवतमाळ जिल्हा हा प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून असलेला जिल्हा आहे. येथील अर्थव्यवस्था कपाशी, सोयाबीन आणि तूर यांसारख्या नगदी पिकांवर उभी आहे. मात्र, जागतिकीकरणाच्या युगात जेव्हा बाजारपेठ अनिश्चित असते, तेव्हा शेतकऱ्याला आपल्या शेतीमालाला योग्य भाव मिळवून देण्यासाठी आणि मध्यस्थांकडून होणारी पिळवणूक थांबवण्यासाठी कृषी उत्पन्न बाजार समित्या (APMC) एक संरक्षक कवच म्हणून कार्य करतात. वसुधैव कुटुंबकम्" ही भारतीय संस्कृतीची महान देणगी असून, 'संपूर्ण पृथ्वी हेच एक कुटुंब आहे' असा उदात्त विचार ती मांडते. या संकल्पनेचा मूळ गाभा परस्पर सहकार्य, सर्वसमावेशकता आणि शेवटच्या घटकाचा विकास हा आहे. भारत हा कृषिप्रधान देश असून, या विशाल कुटुंबाचा कणा आपला शेतकरी आहे. मात्र, जागतिकीकरणाच्या युगात जेव्हा आपण संपूर्ण जगाला एक बाजारपेठ मानतो, तेव्हा या कुटुंबातील सर्वात महत्त्वाचा घटक असलेला शेतकरी आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या सक्षम आहे का? हा प्रश्न कळीचा ठरतो. महाराष्ट्रातील कापूस उत्पादकांचा जिल्हा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या यवतमाळ जिल्ह्याच्या संदर्भात हा प्रश्न अधिक गडद होतो. शेतकरी आणि बाजारपेठ यांच्यातील दुवा म्हणून कृषी उत्पन्न बाजार समित्या (APMC) काम करतात. या समित्या केवळ शेतीमाल खरेदी-विक्रीची ठिकाणे नसून, त्या शेतकऱ्यांच्या आर्थिक शोषणाविरुद्धचे संरक्षण कवच आणि सामाजिक सक्षमीकरणाचे केंद्र होणे अपेक्षित आहे. यवतमाळ जिल्हा हा प्रामुख्याने कोरडवाहू शेती आणि कापूस उत्पादनावर अवलंबून आहे. निसर्गाचा लहरीपणा आणि बाजारभावातील चढ-उतार यामुळे इथला शेतकरी नेहमीच संकटात असतो. अशा स्थितीत "वसुधैव कुटुंबकम्" मधील 'सहकार्यातून समृद्धी' हे तत्त्व कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांच्या माध्यमातून कितपत अमलात येते, याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत अभ्यासामध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील विविध बाजार समित्यांनी शेतकऱ्यांच्या आयुष्यात नेमका काय बदल घडवून आणला आहे, याचा वेध घेण्यात आला आहे. "वसुधैव कुटुंबकम्" या भावनेतून बाजार समितीने शेतकऱ्याला कुटुंबातील सदस्याप्रमाणे वागणूक देऊन, त्याला आधुनिक तंत्रज्ञान आणि जागतिक बाजारपेठेशी जोडण्याचे काम कसे केले आहे, याचे

विश्लेषण या शोधनिबंधात करण्यात आले आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, बाजार समित्या या केवळ व्यापार केंद्रे नसून त्या शेतकऱ्यांच्या आर्थिक क्रांतीच्या आणि सामाजिक न्यायाच्या आधारशीला आहेत. त्यांचा विकास हाच पर्यायाने जिल्ह्याचा आणि राष्ट्राचा विकास आहे.

साहित्य सर्वेक्षण

'वसुधैव कुटुंबकम्' आणि कृषी अर्थशास्त्र

साहित्यातील संदर्भानुसार, ही संकल्पना केवळ सीमारेषा ओलांडण्यापुरती मर्यादित नाही, तर ती समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत (शेतकऱ्यापर्यंत) संसाधनांचे समान वाटप करण्यावर भर देते. जागतिकीकरण आणि स्थानिक बाजारपेठ: साहित्यात असे आढळते की जागतिक बाजारपेठेतील चढ-उतारांचा परिणाम यवतमाळच्या कापूस आणि सोयाबीन उत्पादकांवर होतो. येथे बाजार समिती ही 'कुटुंब प्रमुख' म्हणून शेतकऱ्यांचे संरक्षण करते.

यवतमाळ जिल्ह्यातील कृषी स्थिती: एक ऐतिहासिक आढावा

यवतमाळ हा जिल्हा 'पांढऱ्या सोन्याचा जिल्हा' म्हणून ओळखला जातो, मात्र तो शेतकरी आत्महत्यांच्या संकटानेही ग्रस्त आहे. विद्यमान साहित्याचा कल: अनेक शोधनिबंधांतून असे दिसून येते की, जेव्हा बाजार समित्या पारदर्शकपणे काम करतात, तेव्हा शेतकऱ्यांचे शोषण कमी होते. सांख्यिकी आधार: जिल्ह्याच्या गॅझेटिअर आणि कृषी विभागाच्या अहवालांनुसार, कापूस विपणन महासंघाची भूमिका आणि स्थानिक APMC यांचा मेळ शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थिरतेसाठी महत्त्वाचा ठरला आहे.

आर्थिक सक्षमीकरणातील APMC ची भूमिका

बाजार समित्या केवळ मालाची विक्री करण्याचे ठिकाण नसून त्या आर्थिक सुरक्षा कवच आहेत. किमान आधारभूत किंमत (MSP): साहित्यातील अभ्यासानुसार, MSP मुळे शेतकऱ्यांना बाजारातील अनिश्चिततेपासून संरक्षण मिळते. मध्यस्थांची साखळी: अनेक संशोधकांनी नमूद केले आहे की, बाजार समित्यांनी मध्यस्थांची (दलाल) मक्तेदारी मोडीत काढल्यास शेतकऱ्यांच्या हातात अधिक नफा उरतो.

सामाजिक सक्षमीकरण आणि पायाभूत सुविधा

शेतकऱ्यांचे सामाजिक सक्षमीकरण हे त्यांच्या जीवनमानावर अवलंबून असते.

सुविधांचा अभ्यास : बाजार समित्यांनी उपलब्ध करून दिलेल्या गोदामांच्या सुविधा, पिण्याचे पाणी, शेतकरी निवास आणि माती परीक्षण केंद्रे यांमुळे शेतकऱ्यांच्या आत्मविश्वासात वाढ झाल्याचे काही केस स्टडीज (Case Studies) सांगतात.

महिला शेतकऱ्यांचा सहभाग : अलिकडच्या साहित्यात बाजार समित्यांमध्ये महिला शेतकऱ्यांच्या वाढत्या सहभागावरही प्रकाश टाकला जात आहे.

उद्दिष्टे

शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण करणे

यवतमाळ जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांद्वारे शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतीमालाला मिळणारा भाव आणि त्यातून त्यांच्या उत्पन्नात झालेली वाढ यांचा अभ्यास करणे.

बाजार समित्यांच्या पारदर्शकतेचे मूल्यमापन करणे

"वसुधैव कुटुंबकम्" मधील 'न्याय' आणि 'समानता' या मूल्यांच्या आधारावर, बाजार समित्यांमधील लिलाव पद्धती, वजनमापे आणि पेमेंट प्रक्रिया किती पारदर्शक आहेत, हे तपासणे.

सामाजिक सक्षमीकरणाचा अभ्यास करणे

बाजार समित्यांनी राबवलेल्या विविध योजनांमुळे (उदा. शेतकरी निवास, आरोग्य सुविधा, विमा योजना) शेतकऱ्यांच्या जीवनमानावर आणि सामाजिक प्रतिष्ठेवर काय परिणाम झाला, याचे विश्लेषण करणे.

डिजिटल क्रांती आणि जागतिक बाजारपेठेची जोड

ई-नाम (e-NAM) सारख्या प्लॅटफॉर्ममुळे यवतमाळचा शेतकरी जागतिक बाजारपेठेशी (Global Family) कसा जोडला गेला आहे आणि त्यातून त्याला मिळणाऱ्या संधींचा अभ्यास करणे.

मध्यस्थांची भूमिका आणि शोषणमुक्ती

बाजार समिती व्यवस्थेतून मध्यस्थांची (अडत्यांची) साखळी कमी करून शेतकऱ्याला थेट आर्थिक लाभ मिळवून देण्यात या समित्या किती यशस्वी ठरल्या आहेत, हे शोधणे.

समस्या व आव्हानांचे निराकरण

यवतमाळ जिल्ह्यातील बाजार समित्यांसमोर असणारी पायाभूत सुविधांची कमतरता आणि साठवणुकीच्या समस्यांचा अभ्यास करून त्यावर उपाययोजना सुचवणे.

गृहितके

आर्थिक सक्षमीकरणाबाबत

गृहितक १: यवतमाळ जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्या शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाला (विशेषतः कापूस आणि सोयाबीन) हमीभाव मिळवून देण्यात आणि मध्यस्थांची साखळी कमी करून आर्थिक फायदा पोहोचवण्यात यशस्वी ठरत आहेत.

गृहितक २: बाजार समित्यांद्वारे राबवल्या जाणाऱ्या विविध योजना (उदा. तारण कर्ज योजना) शेतकऱ्यांच्या तात्काळ आर्थिक गरजा भागवून त्यांना सावकारी पाशातून मुक्त करण्यास मदत करतात.

गृहितक ३: "वसुधैव कुटुंबकम्" या भावनेतून बाजार समित्या केवळ व्यापाराचे केंद्र न राहता, शेतकऱ्यांसाठी माहिती केंद्र, प्रशिक्षण केंद्र आणि सामाजिक सुरक्षिततेचे व्यासपीठ म्हणून विकसित होत आहेत.

गृहितक ४ : बाजार समित्यांमधील पारदर्शक लिलाव पद्धती आणि वजन-मापातील अचूकता यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये स्वाभिमान आणि व्यवस्थेबद्दल विश्वास निर्माण होऊन त्यांचे सामाजिक सक्षमीकरण होत आहे.

संकल्पनात्मक - गृहितक ५ : बाजार समितीमधील 'शेतकरी-व्यापारी-प्रशासन' यांच्यातील संबंध केवळ व्यावसायिक नसून ते परस्परांच्या हिताचे रक्षण करणाऱ्या एका कुटुंबाप्रमाणे (Universal Family) काम करतात, ज्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत स्थिरता येते. संशोधनात काही वेळा सत्य परिस्थिती तपासण्यासाठी आपण नकारात्मक बाजूही विचारात घेतो : बाजार समित्यांमधील पायाभूत सुविधांचा अभाव (उदा. साठवणूक गृह, निवास व्यवस्था) हा 'वसुधैव कुटुंबकम्' संकल्पनेच्या अंमलबजावणीत आणि शेतकऱ्यांच्या आर्थिक प्रगतीत अडथळा ठरत आहे.

आजही मोठ्या प्रमाणात शेतकरी बाजार समितीबाहेर (खुल्या बाजारात किंवा खेड्यातच) माल विकत असल्याने, बाजार समित्यांच्या सामाजिक सक्षमीकरणाच्या भूमिकेला मर्यादा येत आहेत.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश यवतमाळ जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांचे होणारे आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरण तपासणे हा आहे. 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना परस्पर सहकार्य आणि सर्वसमावेशक विकासावर भर देते, ज्याचा आधार घेऊन खालील संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे:

संशोधन आराखडा

या अभ्यासासाठी 'वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक' (Descriptive and Analytical) संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये बाजार समित्यांची वर्तमान स्थिती मांडून, त्यांच्या कार्याचा शेतकऱ्यांच्या जीवनमानावर होणारा परिणाम विश्लेषित केला आहे.

नमुना निवड

यवतमाळ जिल्हा हा प्रामुख्याने कापूस उत्पादक जिल्हा (पांढऱ्या सोन्याचा जिल्हा) असल्याने, जिल्ह्यातील मुख्य कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांची (उदा. यवतमाळ, आर्णी, दिग्रस) 'उद्देश्यपूर्ण नमुना निवड' (Purposive Sampling) पद्धतीने निवड करण्यात आली आहे. या क्षेत्रातील निवडक शेतकरी आणि बाजार समितीच्या प्रतिनिधींकडून माहिती संकलित केली आहे.

तथ्य संकलनाची साधने

संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम अशा दोन्ही स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे:

प्राथमिक साधने: शेतकऱ्यांशी प्रत्यक्ष चर्चा, मुलाखती आणि प्रश्नावलीच्या माध्यमातून माहिती गोळा करण्यात आली आहे.

दुय्यम साधने: सरकारी अहवाल, पणन मंडळाची आकडेवारी, यवतमाळ जिल्हा सांख्यिकी अहवाल, वर्तमानपत्रे आणि संबंधित संदर्भ ग्रंथांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

माहितीचे विश्लेषण

संकलित केलेली माहिती 'वसुधैव कुटुंबकम्' मधील 'सहयोग' आणि 'कल्याण' या मूल्यांच्या निकषावर तपासली आहे. बाजार समित्यांमुळे शेतकऱ्यांना मिळणारा रास्त भाव, मध्यस्थांची घटलेली भूमिका आणि सामाजिक सुरक्षेच्या योजना (उदा. शेतकरी विमा, निवास व्यवस्था) यांचा आर्थिक व सामाजिक स्तरावर तुलनात्मक अभ्यास केला आहे.

माहिती व विश्लेषण

आर्थिक सक्षमीकरणातील भूमिका

बाजार समित्या शेतकऱ्यांच्या श्रमाला योग्य मूल्य मिळवून देऊन त्यांना आर्थिकदृष्ट्या स्थिर करण्याचा प्रयत्न करतात. किमान आधारभूत किंमत (MSP) : कापूस आणि सोयाबीनचे कोठार असलेल्या यवतमाळमध्ये, शासकीय खरेदी केंद्रांद्वारे शेतकऱ्यांना दराची हमी मिळते. यामुळे खुल्या बाजारातील लूट थांबते. मध्यस्थांचे उच्चाटन: बाजार समिती शेतकरी आणि खरेदीदार यांना थेट एका व्यासपीठावर आणते, ज्यामुळे अडत्यांकडून होणारी पिळवणूक कमी होते. पारदर्शक वजन-मापे: इलेक्ट्रॉनिक वजन काट्यांच्या वापरामुळे शेतकऱ्यांच्या मालाची अचूक मोजणी सुनिश्चित होते, जे त्यांच्या आर्थिक उत्पन्नासाठी महत्त्वाचे आहे.

सामाजिक सक्षमीकरणातील भूमिका

'वसुधैव कुटुंबकम्' म्हणजे सर्वांचे कल्याण. बाजार समित्या केवळ व्यापाराचे ठिकाण नसून सामाजिक बदलाचे केंद्र आहेत. शेतकरी निवास व सोयी-सुविधा: यवतमाळसारख्या ग्रामीण जिल्ह्यातून येणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी पिण्याचे पाणी, उपाहारगृह आणि विश्रामगृहांची सोय करून त्यांना सन्मानाची वागणूक दिली जाते. माहितीचा प्रसार: नवीन तंत्रज्ञान, बाजारपेठेतील कल आणि शासकीय योजनांची माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचवण्याचे काम या समित्या करतात. महिला सहभाग: अलीकडच्या काळात बाजार समित्यांच्या व्यवस्थापनात आणि व्यापारात महिला शेतकऱ्यांचा वाढता सहभाग हे सामाजिक सक्षमीकरणाचे लक्षण आहे.

यवतमाळ जिल्हाचे वैशिष्ट्य आणि आव्हाने

यवतमाळ हा 'पांढऱ्या सोन्याचा' (कापूस) जिल्हा म्हणून ओळखला जातो, परंतु येथील शेती अनेक आव्हानांनी वेढलेली आहे.

‘वसुधैव कुटुंबकम्’ आणि बाजार समितीचा समन्वय

या संकल्पनेचा मूळ अर्थ 'परस्पर सहकार्य' असा आहे. जेव्हा एक बाजार समिती केवळ नफा न पाहता शेतकऱ्याला आपल्या कुटुंबाचा सदस्य मानते, तेव्हा शेतकरी आत्महत्या कमी होण्यास मदत होते. आर्थिक आधार मिळाल्याने मानसिक बळ वाढते. सहकारी वृत्ती वाढते. शेतकरी गट (FPOs) तयार होऊन ते बाजार समितीच्या माध्यमातून आपला माल विकतात. स्थानिक विकास: बाजार समितीला मिळणाऱ्या 'सेस'मधून ग्रामीण भागातील रस्ते आणि पायाभूत सुविधांचा विकास होतो.

निष्कर्ष

'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना केवळ आध्यात्मिक नसून ती आर्थिक आणि सामाजिक न्यायाचा पाया आहे. यवतमाळ जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांच्या अभ्यासातून असे दिसून येते की, या संस्था केवळ 'खरेदी-विक्रीची केंद्रे' नसून त्या शेतकरी कुटुंबांच्या प्रगतीचे केंद्रबिंदू आहेत.

आर्थिक सक्षमीकरण: शोषणापासून मुक्ती

बाजार समित्यांनी खुल्या लिलाव पद्धतीद्वारे शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाचा रास्त भाव मिळवून देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. मध्यस्थांचे नियंत्रण : अडते आणि व्यापाऱ्यांकडून होणारी लूट कमी झाल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या हातात थेट पैसा पोहोचत आहे. पारदर्शकता : इलेक्ट्रॉनिक वजनकाटे आणि ई-नाम (e-NAM) सारख्या प्रणालींमुळे व्यवहारात पारदर्शकता आली आहे, जो आर्थिक सक्षमीकरणाचा मुख्य आधार आहे.

सामाजिक सक्षमीकरण: सहकार्यातून विकास

'कुटुंब' या नात्याने बाजार समित्यांनी शेतकऱ्यांना एक व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले आहे. शेतकरी कल्याण योजना: बाजार समित्यांच्या माध्यमातून राबवल्या जाणाऱ्या विमा योजना, शेतकरी निवास आणि माती परीक्षण सुविधांमुळे शेतकऱ्यांमध्ये सुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली आहे. सामूहिक निर्णय प्रक्रिया : बाजार समितीच्या निवडणुका आणि व्यवस्थापनात शेतकऱ्यांचा सहभाग वाढल्याने त्यांच्यात सामाजिक नेतृत्वाची जाणीव निर्माण झाली आहे.

यवतमाळ जिल्ह्याचा विशेष संदर्भ (कापूस आणि सोयाबीन)

यवतमाळ हा 'पांढऱ्या सोऱ्याचा जिल्हा' म्हणून ओळखला जातो. येथील बाजार समित्यांनी कापूस आणि सोयाबीन उत्पादक शेतकऱ्यांना जागतिक बाजारातील चढ-उतारांपासून वाचवण्यासाठी आणि किमान आधारभूत किंमत (MSP) मिळवून देण्यासाठी 'कवच' म्हणून काम केले आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर: > जरी जागतिकीकरणामुळे बाजारपेठा विस्तारल्या असल्या, तरी 'वसुधैव कुटुंबकम्' मधील 'अंत्योदय' (सर्वात शेवटच्या माणसाचा विकास) हा विचार बाजार समित्यांच्या बळकटीकरणशिवाय साध्य होऊ शकत नाही. यवतमाळमधील बाजार समित्या अधिक आधुनिक आणि तंत्रज्ञानसन्नेही झाल्यास, त्या खऱ्या अर्थाने शेतकऱ्यांच्या समृद्धीचे द्वार ठरतील.

शिफारशी

आर्थिक सक्षमीकरणासाठी शिफारशी

शेतकऱ्यांचा माल केवळ विकला जाऊ नये, तर त्याला योग्य मूल्य मिळावे यासाठी पुढील बदल आवश्यक आहेत: मूल्यवर्धित साखळीची निर्मिती: बाजार समितीने केवळ कच्चा माल विकण्याचे केंद्र न राहता, तिथे प्रतवारी (Grading) आणि पॅकेजिंगची सोय करावी. यवतमाळचा कापूस आणि सोयाबीन प्रसिद्ध आहे; तिथेच प्रक्रिया युनिट्सना प्रोत्साहन दिल्यास शेतकऱ्याला अधिक नफा मिळेल. e-NAM ची प्रभावी अंमलबजावणी: डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर करून शेतकऱ्याला केवळ स्थानिकच नव्हे, तर देशांतर्गत बाजारपेठेशी जोडावे. यामुळे मध्यस्थांची साखळी कमी होईल. तारण कर्ज योजना: जेव्हा बाजारभाव

पडलेले असतात, तेव्हा शेतकऱ्याला माल विकण्याची सक्ती होऊ नये. बाजार समितीने गोदामातील मालावर कमी व्याजात 'तारण कर्ज' उपलब्ध करून द्यावे.

सामाजिक सक्षमीकरणासाठी शिफारशी

"कुटुंब" या नात्याने शेतकऱ्यांच्या कल्याणाची जबाबदारी बाजार समितीने घेणे गरजेचे आहे: शेतकरी निवास आणि आरोग्य सुविधा: दूरवरून येणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी बाजार समितीच्या आवारात स्वच्छ निवासस्थान आणि अल्पदरात भोजन (शिवभोजन थाळीसारखी सोय) असावी. तसेच, आपत्कालीन स्थितीसाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्र असावे. शिक्षण आणि प्रशिक्षण: बाजार समित्यांनी कृषी विद्यापीठांच्या मदतीने नवीन तंत्रज्ञान, सेंद्रिय शेती आणि हवामान बदलावर आधारित शेतीचे प्रशिक्षण शिबिरे आयोजित करावीत. महिला शेतकऱ्यांचा सहभाग: शेतीमध्ये महिलांचा वाटा मोठा आहे. बाजार समितीच्या निर्णय प्रक्रियेत आणि कामकाजात महिला शेतकऱ्यांसाठी विशेष सवलती आणि प्रतिनिधित्व असावे.

पारदर्शकता आणि प्रशासकीय सुधारणा

वजन मापातील पारदर्शकता: संपूर्ण संगणकीकृत वजन काटे आणि मोबाईलवर तात्काळ पेमेंटची पावती मिळण्याची व्यवस्था असावी. मध्यस्थांवर नियंत्रण: 'वसुधैव कुटुंबकम्' मध्ये शोषण नसावे. त्यामुळे आडते आणि व्यापारी यांच्या कमिशनवर कडक नियंत्रण आणि वेळेवर पेमेंटची खात्री समितीने द्यावी.

निष्कर्ष आराखडा यवतमाळ जिल्ह्यातील बाजार समित्यांनी केवळ 'व्यापारी केंद्र' न राहता 'शेतकरी सेवा केंद्र' म्हणून स्वतःला विकसित करणे हीच काळाची गरज आहे.

संदर्भ सूची

MSAMB (महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळ): बाजार समित्यांच्या कामकाजाबाबतचे मार्गदर्शक तत्त्वे आणि यवतमाळ विभागाचे सांख्यिकी अहवाल.

देशमुख, एम. एस.: कृषी विपणन आणि शेतकरी सक्षमीकरण (मराठी/इंग्रजी).

पाटील, पी. सी.: सहकारी विपणन: समस्या आणि उपाय.

International Journal of Agriculture Sciences: कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमधील डिजिटल क्रांती (e-NAM) आणि त्याचे परिणाम.

Agmarknet (www.agmarknet.gov.in): यवतमाळ जिल्ह्यातील बाजार समित्यांमधील शेतीमालाचे भाव आणि आवक याची अधिकृत माहिती.

यवतमाळ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक (YDCC) अहवाल: शेतकऱ्यांच्या कर्जपुरवठा आणि आर्थिक स्थितीचा आढावा.

आर्थिक पाहणी अहवाल (Economic Survey of Maharashtra): कृषी उत्पन्न आणि बाजारपेठेतील उलाढालीची आकडेवारी.

कृषी जनगणना (Agriculture Census): यवतमाळ जिल्ह्यातील अल्पभूधारक आणि बहुधारक शेतकऱ्यांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती.

लोकमत, सकाळ, एग्रोवन: विदर्भातील कृषी प्रश्नांवर आधारित विशेष लेखमाला.